Aantekeningen ten behoeve van het project ‘Historisch Watererfgoed Onderdendam’

Jan van den Broek, 12 juni 2019

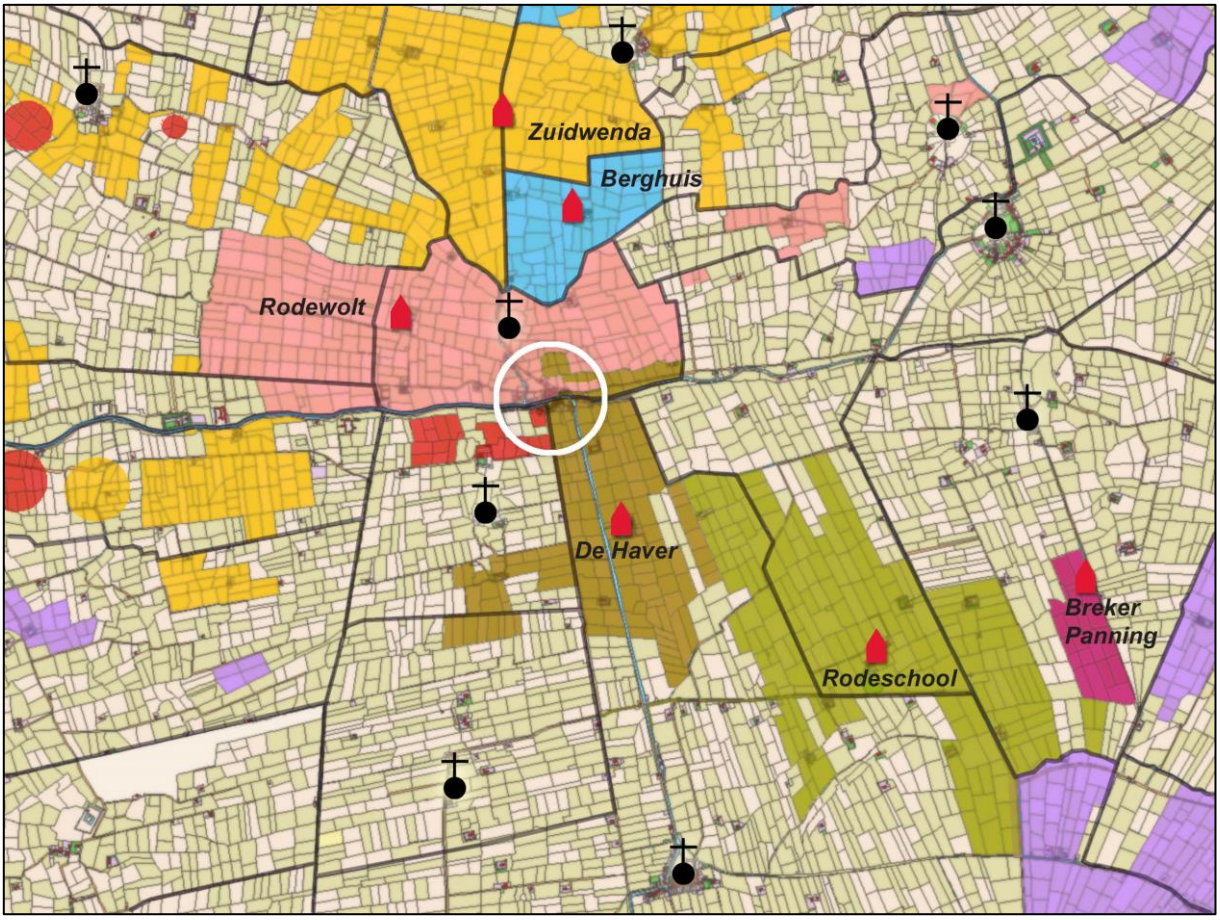

Kloosterland bij Onderdendam

Roze:	Essen
Geel:	Warffum
Blauw:	Rottum
Paars:	Sint Annen
Rood:	Winsum
Bruin:	Thesinge
Groen:	Aduard
Donkerrood:	Wittewierum

Bij het aangeven van de voormalige kloostergoederen heb ik me gebaseerd op de Historische Atlas van B.W. Siemens. De enige uitzondering daarop is het ten westen van Onderdendam gelegen land van de Jacobijnen te Winsum. Bij het inkleuren daarvan ben ik uitgegaan van kaart 62 in de *Atlas der Provincielanden* van Meindert Schroor. Dat kaartje is gebaseerd op GrA 817-1047.58.

De grijze lijnen zijn kerspelgrenzen; de rode huisjes duiden kloosterboerderijen aan.

Het dorp Onderdendam (in de witte cirkel) ligt vrijwel geheel op kloosterland. Ten westen van het Boterdiep behoort de grond aan de dominicanen te Winsum, ten noorden van het Winsumerdiep is het land eigendom van de cisterciënser nonnen van Essen, ten noorden van het Deelstermaar en ter weerszijden van het Boterdiep is het in het Vierendeel gelegen benedictijnenklooster Thesinge de landheer.

Deze situatie wijkt af van die in de meeste oude nederzettingen in Groningerland. Het merendeel daarvan heeft zich ontwikkeld vanuit agrarische kernen (*villae*), die al vóór de kerstening bestonden. Zulke *villae* zijn ontstaan op plekken die van nature geschikt waren voor het landbouwbedrijf en in een later stadium nog zijn verbeterd door ophoging en door ontwatering van lage landerijen in de onmiddellijke nabijheid van de kern. Toen de kloosters werden gesticht (vanaf c. 1200), waren die nederzettingen allang bewoond. Als gevolg daarvan vindt men in of direct bij die nederzettingen doorgaans geen kloosterland. Ook op deze uitsnede is dat te zien: kloosterland ontbreekt in oude nederzettingen als Onderwierum, Westerwijtwerd, Middelstum en Toornwerd. Bij Tinallinge en Stitswerd is wel enig kloosterland, maar het overweegt niet. Ook in en bij Bedum, dat als 'veenkolonie' moet zijn ontstaan, ontbreekt kloostergoed.

Dit maakt duidelijk dat de nederzetting Onderdendam geen agrarische oorsprong heeft, maar dat haar ontstaan samenhangt met het bijzondere belang dat deze plek voor het waterbeheer en –gebruik had. Als mijn reconstructie van de ontwikkeling van het Centrale Woldland klopt, mogen we aannemen dat in de 12^{e} eeuw een dam in het Deelstermaar is gelegd ten oosten van de plaats waar het Boterdiep vanuit het Hunsingoër deel van het Centrale Woldland in de Deel uitkwam. Dat is ook de tijd waarin het Krommaar naar het Boterdiep moet zijn gegraven met het doel het water van het Vierendeel af te voeren.

Vóór die tijd was de plaats waar Onderdendam zou ontstaan al een kruispunt van watergangen die waarschijnlijk ook bevaren werden. De gebruikers van de landwegen die hier samenkwamen moesten deze watergangen oversteken. Het is niet uitgesloten dat zich al in het eerste millennium mensen hebben gevestigd bij dit kruispunt van land- en waterwegen, maar bewijzen daarvoor zijn er niet. De dam in het Deelstermaar zal echter zeker een factor zijn geweest die bevorderlijk is geweest voor het ontstaan van een nederzetting. Bij een dam hoort een overtoom (in Groningen 'overtocht' geheten) en ook in latere tijd zien we op zulke plaatsen altijd bewoning ontstaan.

Ook de loop van de kerspelgrenzen zegt iets over het ontstaan van Onderdendam. Het grondgebied waarop deze nederzetting ligt, valt onder verschillende kerspelen. Het zuidwestelijke deel hoort bij Onderwierum (ten zuiden van het Winsumerdiep de meest nabijgelegen oude nederzetting die voor agrarische activiteit geschikt was), het noordelijke deel valt onder Menkeweer (ten noorden van Winsumerdiep en Deelstermaar de meest nabije agrarische kern) en het zuidoostelijke deel onder Bedum. Als we ervan uitgaan dat de kerspelgrenzen in de loop van de 11^{e} eeuw zijn gefixeerd, betekent dit dat Onderdendam na c. 1100 moet zijn ontstaan. Dat spoort met wat hierboven is verondersteld.

Onderdendam mag dan een 'secundaire' nederzetting zijn, ze is wel van respectabele ouderdom. De goede bereikbaarheid van de plaats maakte dat men in 1252 kon zeggen dat Onderdendam vanouds de plaats was waar de inwoners van het Hunsingoër Oosterambt en het later Innersdijk genoemde Hunsingoër deel van het Centrale Woldland voor juridische zaken terecht konden.

Overigens is het wel de vraag hoe het oudste Onderdendam eruit heeft gezien. We weten zelfs niet waar de 'warven' (vergaderingen van redgers, zijl- en dijkrechters) zijn gehouden. Er zullen niet veel huizen zijn geweest die daarvoor geschikt waren. Mogelijk moeten we denken aan het 'Hogeheem', dat in een tekst van 1521 wordt genoemd en dat misschien gestaan heeft op de plek waar later het Zijlvesterhuis is gebouwd.[1]

De brug te Onderdendam

Tot de verzameling van oude teksten die samen het 'Winsumer Zijlboek' vormen, behoort een vijftal stukken over de brug te Onderdendam. De stukken, daterend uit de periode 1437(?) -1538, zijn alleen in afschrift bekend. De originelen zijn niet bewaard gebleven.

De genoemde stukken betreffen vooral het onderhoud van de brug te Onderdendam. Onderhoudsverplichtingen waren altijd gebaseerd op het belang: degene die gebruik maakte van een stuk infrastructuur was ook gehouden bij te dragen aan het onderhoud ervan.

De brug te Onderdendam was een belangrijke schakel in het landverkeer in het centrale deel van Noord Groningen. In dat gebied zien we twee hoofdwegen:

1. een westelijke weg die van Onderdendam over Menkeweer en langs het Warffumermaar naar Warffum loopt;
2. een oostelijke weg die van Onderdendam via Stitswerd, Eelswerd en Rottum naar Usquert leidt.

In principe moesten allen die van deze wegen gebruik maakten, ook bijdragen aan het onderhoud van de brug te Onderdendam. We zien dit terug in de bedoelde teksten.

We lezen daarin dat het onderhoud van de brug te Onderdendam ten laste kwam van Menkeweer, Warffum, Rottum, Eelswerd, Stitswerd en Kantens. Deze gebieden vielen omstreeks 1450 alle onder de 'Oosterambtster Wagenreed'. Bij een latere reorganisatie van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest is deze 'wagenreed' in tweeën gesplitst: het westelijke deel werd de Schepperij Warffum, het oostelijke werd de Schepperij Ewsum of Middelstum.[2] In Siemens' beschrijving van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest zijn de tot het onderhoud van de Onderdendamster brug verplichte gebieden aangegeven met de nummers 13, 14, 15, 16 (schepperij Warffum) en 37, 38, 39 en 40 (behorende tot de schepperij Ewsum of Middelstum).[3] Over der vraag of de Usquerder Westereed (nr. 17 bij Siemens) ook aan het onderhoud van de brug te Onderdendam moest bijdragen, is in 1472 discussie geweest. Scheidsrechters hebben toen bepaald dat de ingelanden van die streek eenmalig een bedrag van 18 arensguldens moesten betalen en dat ze daarna 'voor eeuwig' ontslagen zouden zijn van enige verplichting met betrekking tot de Onderdendamster brug. Het is niet duidelijk wat de reden voor het conflict is geweest, maar dat de Usquerders weinig belang hadden bij de brug is wel zeker.

Overigens waren niet alle genoemde gebieden in hun geheel aansprakelijk voor het onderhoud van de brug. Het belang dat men erbij had gaf de doorslag. Warffum, Rottum en

---

[1] Ik vond in het eerste 'zijlvesterboek' van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest (GrA 2778-20) aantekeningen uit 1618 over de bouw van een nieuw zijlvesterhuis te Onderdendam. Daarvoor moesten materialen worden gebruikt die vrijkwamen door de sloop van kloostergebouwen te Rottum.

[2] Zie *Tweestromenland* 80-82.

[3] Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) kaart 8.

Menkeweer waren in hun geheel schotplichtig voor de brug, in Eelswerd, Stitswerd en Kantens moest slechts betaald worden voor resp. 123, 240 en 300 grazen. Uit enkele stukken in het archief van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest blijkt bovendien dat Ditmar Rengers, abt van Rottum, voor zijn convent in 1561 met succes vrijstelling heeft bepleit van de verplichting tot het betalen van 'stuverschot' ten behoeve van de brug in Onderdendam.[4]

Er zijn ook enkele details bekend over het onderhoud van de brug. Vooral de aansluiting van het weglichaam op de houten constructie van de brug – het zgn. 'aanaarden' – vergde regelmatig werk. Aan de noordzijde van de brug was dit de taak van de drie kloostervoorwerken Zuidwenda, Berghuis (Barghuis) en Rodewolt. Aan de zuidzijde moesten de inwoners van Onderwierum – die overigens niet hoefden mee te betalen aan het onderhoud van de brug zelf – zorgen dat de weg goed op de brug aansloot. Voor dagelijkse klussen op dit terrein was de meier op 'De Bult' aansprakelijk. Deze was ook huurder van 'De Camp'. 'De Bult' en 'De Camp' waren eigendom van het klooster Thesinge. Met 'De Bult' is de huisstede bedoeld tussen het Boterdiep en het Krommaar (nu Boterdiep OZ 1).[5] 'De Camp' is het weitje dat later 'Zijlvesterkamp' werd genoemd,[6] op de kadastrale minuut van 1832 nog open is,[7] in 1901 voor een deel aan de PTT is verkocht om er een postkantoor op te zetten en waar sinds 1965 het dorpshuis 'Zijlvesterhoek' staat.[8]

Het feit dat de Onderwierumers gehouden waren het aanaarden van de brug aan de zuidzijde te verzorgen, doet vermoeden dat de brug gelegen heeft in het verlengde van de Stadsweg. De Stadsweg vormde hier de grens tussen het land van het dominicanenklooster te Winsum en het benedictijnenklooster te Thesinge. De Rodeweg tussen het Winsumerdiep en de plek waar de Winsumerweg, Warffumerweg en Middelstumerweg bij elkaar komen, zou dan het verlengde zijn van de Stadsweg.

Dit idee wordt bevestigd doordat we met zekerheid weten dat de brug te Onderdendam in 1520 is verplaatst is. Uit een op 22 mei 1521 gedateerde akte blijkt dat de hogelandster kerspelen Warffum, Usquert, Rottum, Kantens, Middelstum, Toornwerd en Menkeweer en alle anderen die verplicht waren de brug te Onderdendam te onderhouden, meermalen aan abt Andries van Thesinge hadden gevraagd of de brug niet op een andere plaats gelegd kon worden. Daarna hebben ze hetzelfde in 1520 ook gevraagd aan zijn opvolger, abt Johan van Nijmegen. De hogelandsters wilden dat de brug tegenover 'het Hogeheem' zou komen, een huis dat eigendom was van het convent van Thesinge. Er zou ook een weg over het conventsland moeten worden aangelegd. Abt Johan heeft in dit verzoek bewilligd en in het jaar 1520 is de nieuwe brug op de gewenste plaats gebouwd. Daarbij is afgesproken dat de oude weg weer bij de 'heminge' – het erf van het Hogeheem? – getrokken zou worden en dat het convent van Thesinge of zijn meier niet belast zouden worden met het onderhoud van de brug. Met betrekking tot het aanaarden van de nieuwe brug werd bepaald dat de benodigde specie gehaald zou mogen worden op de plaats waar men dat deed voor de oude brug.

---

4 GrA 2778-519.

5 GrA 669-99. De naam 'De Bult' verwijst mogelijk naar de 'Galgenberg' op het perceel dat in 1832 bekend stond als gemeente Bedum, sectie D nr. 736.

6 In een uit 1757 daterend register van schouwbare objecten wordt dit stukje land *Zijlvestercamp* genoemd (GrA 136-2475).

7 In 1832 hoorde het bij artikel Bedum sectie B nr. 21 en stond te boek als eigendom van het Schaphalsterzijlvest.

8 GrA 2779-543 en 544.

De genoemde akte laat ons in het ongewisse over een aantal punten waar we graag mee van zouden willen weten. Er staat niet in waarom abt Andries niet op het verzoek van de hogelandsters was ingegaan, waar de oude brug en het 'Hogeheem' precies lagen en wat de reden was waarom de brug verplaatst zou moeten worden.

Wél duidelijk is dat de brug te Onderdendam in 1520 is verplaatst. Ik neem aan dat de plaats waar in 1520 een nieuwe brug is gebouwd, ongeveer de plek is waar ook de huidige brug ligt. De oude brug moet dus elders hebben gelegen. De situatie ter plaatse doet vermoeden dat ze aansloot op de Stadsweg en de verbinding heeft gevormd met de Rodeweg.

Ik kan alleen gissen naar de reden waarom de hogelandsters zo eendrachtig de brug wilden verleggen. Het is denkbaar dat de oude brug op een lage plek lag waar het onderhoud van de weg en het aanaarden teveel moeite kostte. Het kan ook zijn dat de Stadsweg niet langer voldeed als wagenweg en dat men liever gebruik wilde maken van het trekpad langs het Boterdiep, dat mogelijk al was uitgebouwd tot een wagenweg. Dit lijkt te volgen uit de bepaling dat de oude weg weer bij de 'heming' zou worden getrokken. Deze bepaling is alleen te begrijpen wanneer er vanaf de oude brug over het land van Thesinge en parallel aan het Winsumerdiep een weg heeft gelopen die aansloot op de trekweg langs het Boterdiep. Het bij de huisstede van het Hogeheem te trekken stukje weg zou dan geïdentificeerd kunnen worden als de 60 meter lange weg tussen de Stadsweg en de nieuwe brug. Anderzijds is het dan vreemd dat toestemming werd gevraagd voor het leggen van een weg over conventsland. Het c. 175 meter lange stuk weg vanaf de nieuwe brug tot aan het trekpad langs het Boterdiep zou er dan al hebben gelegen.
Of zou het de bedoeling zijn geweest een al bestaande weg te verbreden ten koste van het conventsland? Het gebruik van het woord *'vaerwech'* (wagenweg) wijst in die richting. Zonder aanvullende gegevens lukt het me niet een sluitende interpretatie van deze tekst te bedenken.

In het voorgaande ben ik er al van uitgegaan dat het Hogeheem, waar tegenover de nieuwe brug moest komen te liggen, eigendom van het klooster Thesinge is geweest. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit huis – dat blijkbaar op de plaats stond waar in 1619 het zijlvesterhuis van het Winsumer en Schaphalsterzijlvest is gebouwd – de plaats is geweest dat vanaf de vroegste tijden gediend heeft voor de vergaderingen en terechtzittingen van het Oosterambt en Innersdijk.

De andere bruggen

Volgens een vijftiende-eeuwse bron waren de drie genoemde kloostervoorwerken (Zuidwenda, Berghuis en Rodewolt) ook verplicht de brug te onderhouden die 'Fockentil' of 'Hogetil' werd genoemd. Daarmee is de brug bedoeld die in de 17^{e} eeuw Tjabbetil heette. Het betreft de brug in de Winsumerweg (N996) over het Warffumermaar. Deze heet nu Pietstil (*Paitstil*). De brug diende vooral het belang van Rodewolt.

De voorwerken Zuidwenda en Berghuis waren ook verplicht om de Menkeweerstertil (nu Scheeftil of *Schaiftil*) te onderhouden *'mit steen ende holdt'*. Berghuis moest aan de zuidzijde voor het 'aanaarden' zorgen, Zuidwenda deed dat aan de noordzijde.

De Bedumer en Vierendeelster Buitenzijlen

Vermoedelijk zijn omstreeks 1458 – in samenhang met de inlating van het Oosterniezijlvest in het Winsumerzijlvest – bij Onderdendam twee zijlen gebouwd. Ik doel op de Bedumer Buitenzijl ('*Bedumer uutzijll'*), die ten zuiden van de monding van het Krommaar in het Boterdiep heeft gelegen en in elk geval in 1479 al bestond,[9] en een zijltje dat ten oosten van Onderdendam in het Krommaar lag. De Bedumer Buitenzijl lag op de plaats waar nu de Onderdendamster Molentil ligt. Deze plek – ten zuiden van de monding van het Krommaar – was zo gekozen, dat de zijl niet alleen het hogelandster water kon keren, maar ook de watersystemen van Innersdijk en het Vierendeel van elkaar scheidde. Door hoog water buiten te houden konden de Innersdijksters via hun zijl – de al in de 13e eeuw gebouwde Bedumerzijl in de Wolddijk ter hoogte van 'Wroetende Mol' – blijven lozen op een eigen boezem. Dit kwam van pas wanneer het water in de Noordzee gedurende langere tijd door noorden- of noordwesten winden werd opgestuwd en er via de Winsumerzijl (en later ook Schaphalsterzijl) niet kon worden gespuid. In een bron uit 1583 wordt de Bedumer Buitenzijl *Onderdampsterzijl* genoemd en beschreven als de zijl waarlangs de '*egenarffden van Inderdyck'* uitwaterden.[10]

Het zijltje dat ten oosten van Onderdendam in de haakse bocht van het Krommaar of Kromme Kardingermaar heeft gelegen, is vrijwel zeker met hetzelfde doel gebouwd, maar dan ten behoeve van het Vierendeel. Ook het Vierendeel had een eigen zijl (de Kardingerzijl in de Wolddijk) en had er net als Innersdijk belang bij om bij hoog buitenwater op een eigen boezem te kunnen spuien. Daartoe moest bij Onderdendam een kunstwerk worden geplaatst dat het hoge buitenwater kon keren. Het hele Krommaar, inclusief het zijltje, viel onder de zorg van de Schepperij Vierendeel. In de schouwregisters van die schepperij wordt echter wel het 'Kromme of Buitenmaar' aangetroffen, maar een 'Vierendeelster Buitenzijl' wordt niet vermeld.[11] Daaruit valt op te maken dat het zijltje in 1756 al niet meer functioneerde. Dank zij Rembertus Westerhoff weten we dat in 1857, toen het Krommaar werd uitgediept, op de aangeduide plaats restanten zijn aangetroffen van deze uit eikenhout vervaardigde 'Vierendeelster Buitenzijl'.[12]
Even ten westen van de plaats waar dit zijltje heeft gelegen, ligt nu een dam in het Krommaar. Bij het Noorderzijlvest heet het ten westen van de dam gelegen stuk van de watergang 'Dode Kardingermaar', het ten oosten ervan gelegen deel heet 'Kromme Kardingermaar'. Het water daarin loopt nu naar het oosten en komt via het Hooimaar ten oosten van Jaagpad 5 in het Boterdiep uit.

---

9 GrA 136-2499, 22 februari 1479.

10 GrA 136-54 (1583-1585) fol. 379. Anders dan het Vierendeel, dat voor het grootste deel uit kloostergoederen bestond, was de meeste grond in Innersdijk particulier bezit.

11 GrA 136-2484.

12 Westerhoff (1865) 298.

Het Menkeweersterverlaat

De opstellers van een rekest dat in 1817 aan het college van GS van Groningen werd gepresenteerd ter verbetering van de waterstaatkundige toestand in het lage land van Innersdijk, veronderstelden dat het Menkeweersterverlaat al in 1458 bestond. Mij lijkt dit erg onwaarschijnlijk.[13]

De plek waar het verlaat heeft gelegen is, gelet op de tegengestelde belangen van hogelandsters en lagelandsters, zeer interessant. Het kunstwerk lag op een zodanige plaats, dat daarmee het water kon worden opgehouden dat door het Rasquerdermaar, het Warffumermaar, de Delthe en de Menkeweerstertocht werd aangevoerd.[14] Dit past bij wat in het schouwregister van 1767 staat genoteerd: 'het onderhoud van "de Menkeweerster of Warffumer Verlaten"[15] bij Onderdendam komt toe aan de schepperijen van Uithuizen, Ewsum (Middelstum), Warffum, Baflo-Rasquert, Zandeweer en Overmaringe vanwege het feit dat zij geheel of grotendeels via deze verlaten op "het groote Canaal van het Zijlvest" (Winsumerdiep) uitwateren'.

Je kunt je echter voorstellen dat niet alleen de door dit verlaat uitwaterende landen belang hadden bij dit kunstwerk. Ook Innersdijk en het Vierendeel waren ermee gebaat. Immers, wanneer men de zijl bij Menkeweer gesloten hield, ondervonden de lagelandsters, wier water werd afgevoerd door het Boterdiep en het Krommaar, bij Onderdendam alleen nog concurrentie van het hogelandster water dat via het Deelstermaar vanuit het oosten naar Onderdendam stroomde en dat hogerop werd aangevoerd door het Westerwijtwerdermaar en een tweetal 'afgeknepen' maren: het Hogepandstermaar en het Huizingermaar.

Dank zij het archief van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest zijn we over het tot stand komen van het Menkeweersterverlaat goed ingelicht. Het verhaal begint op 11 juni 1617 in 'de Gouden Karper' te Winsum, toen daar de 'Waardag' (algemene vergadering) van het Winsumer en Schaphalsterzijlvest werd gehouden. De Warffumer schepper Johan Sickinghe diende daar, samen met andere belanghebbenden, het verzoek in om onder de Tjabbetil een schotdeur te mogen plaatsen.[16] De 'Tjabbetil' is – we zagen het al – de brug in de Winsumerweg (N996) die in Onderdendam even ten noorden van het Winsumerdiep over het Warffumermaar ligt. Tegenwoordig heet de brug Pietstil of *Paitstil.* Sickinghe en zijn medestanders wilden graag zo'n beweegbare kering om in de *waertijt*, 's zomers en op andere momenten dat het nodig was, het water van de hoge landen vast te kunnen houden. Met *'waertijt'* is de tijd bedoeld waarin men – na de lange en vooral natte winter – voor het eerst weer op pad kon en alle soorten van activiteiten kon aanpakken. Dat is, zo vermoed ik, een van de belangen geweest die jonker Sickinghe en zijn medestanders hadden toen zij hun voorstel voor een schotdeur bij de Tjabbetil deden. Het opstuwen van het hogelandster water was bovendien van belang om ook in de zomer, wanneer er te weinig neerslag viel,

---

13 *Verzameling Van Stukken, Rakende Het Winsumer En Schaphalster Zijlvest, en de middelen tot verbetering van deszelfs waterstaat gedrukt op last van de Volmagten der Ingelanden onder de Schepperijen van Innersdijk en het Vierendeel, voor en ten verzoeke van de gemelde Ingelanden* (Groningen 1821).

14 Kooper meende dat het Menkeweerster Verlaat 'in hoofdzaak ten gerieve van de scheepvaart' is gelegd en dat een zijl op deze plaats geen nut had voor Innersdijk en het Vierendeel (Kooper, 1939, 156). Dat het verlaat ervoor zorgde dat er ook in droge tijden 'boven de zijl' gevaren kon worden, staat vast en wordt bevestigd door de bronnen.

15 Het meervoud 'verlaten' maakt duidelijk dat het kunstwerk bij Menkeweer uit twee stel dubbele deuren bestond. Een dergelijk sluizencomplex werd ook wel met het woord 'verlaat' (enkelvoud) aangeduid.

16 GrA 2778-20, 11.

voldoende zoet water voor het vee in de watergangen te hebben.

Een jaar nadat het Zijlvestenij had ingestemd met het idee voor een schotdeur bij de Tjabbetil, werd geconstateerd dat er er nog niets was gebeurd.[17] De reden was dat men het jaar tevoren verzuimd had personen aan te wijzen die belast zouden zijn met de uitvoering van het besluit en ook machtiging zouden hebben om namens de zijlvestenij op te treden. Die fout werd nu hersteld. Uit de manier waarop in 1618 over het project werd geschreven, valt op te maken dat de plannen ondertussen aan het veranderen waren. Er werd gerept over een 'schotdeur bij de til of op een andere geschikte plaats' en even verderop ook over 'schotdeuren', meervoud dus. Bovendien moest, zo bepaalden Hofmeester en Scheppers nu, voorkomen worden dat de lage landen nadeel van het project zouden ondervinden. In verband daarmee moesten, wanneer de hoogte van de te plaatsen deuren werd vastgesteld, alle belanghebbende scheppers worden geïnformeerd om desgewenst zelf mee te doen aan de beraadslagingen en op deze manier een voor alle betrokkenen aanvaardbaar resultaat te bereiken.

Dat er in plaats van één schotdeur twee stel sluisdeuren zijn geplaatst, blijkt uit de aantekeningen over de financiering van de *'nije verlaten'*. Daaruit blijkt trouwens ook dat de schepperij Rasquert aanvankelijk niet wilde meebetalen en daartoe moest worden gedwongen. De onderlinge ruzie is in dit verband niet interessant. Wel van belang is dat pas in het besluit waarbij de schepper van Rasquert bevolen werd om de verschuldigde bijdrage te betalen (1 oktober 1621), voor het eerst duidelijk wordt dat de *'nije verlaten'* te Menkeweer zijn gebouwd en dat de kwestie dus over het Menkeweersterverlaat ging.[18]

In het eerder genoemde rekest van 1817 lezen we dat het Menkeweerster Verlaat toen in een vervallen staat verkeerde en al zo'n 25 jaar open stond.[19] In 1813 is nog wel een plan gemaakt voor een nieuw verlaat op dezelfde plek, maar dit plan is niet uitgevoerd.[20]

Het feit dat Theodorus Beckeringh het Menkeweerster Verlaat op een van zijn schetskaartjes heeft ingetekend, doet vermoeden dat het halverwege de 18e eeuw nog wel functioneerde.[21] Toen deden de Bedumer en Vierendeelster Buitenzijlen al geen dienst meer. Op hetzelfde schetskaartje staan bij het zijltje in het Krommaar de woorden *'open zijl'*,[22] en op de plaats waar de Bedumer Buitenzijl heeft gelegen, is wel een versmalling van het Boterdiep getekend met daarbij de aanduiding *'Oude Zijl'*, maar een zijl ligt er niet meer. Niet lang nadat Beckeringh zijn kaartje maakte, moet op de plaats van de voormalige zijl een til zijn gebouwd.[23]

---

17 Ib. 18-19 (1 mei 1618.

18 Ib. 54 (1 oktober 1621).

19 *Verzameling van stukken*, 13.

20 Zie voor dit plan GrA 2778-538 (met mooie tekeningen).

21 UB AS20-29 (schetskaart van het trekdiep van Onderdendam naar Kantens).

22 Op de kaart die Henricus Teijsinga in 1734 van het Thesinger kloosterland bij De Haver maakte, is de Vierendeelster Buitenzijl ingetekend met het bijschrift *'open sijlje'.* Op deze kaart ontbreekt overigens een spoor van de Bedumer Buitenzijl (GrA 1047-60).

23 De huidige Molentil. Zie GrA 136-2477. Op de gedrukte provinciekaart van Beckeringh ontbreekt de Bedumer Buitenzijl, maar het Menkeweerster Verlaat en de Vierendeelster Buitenzijl staan er wel op.

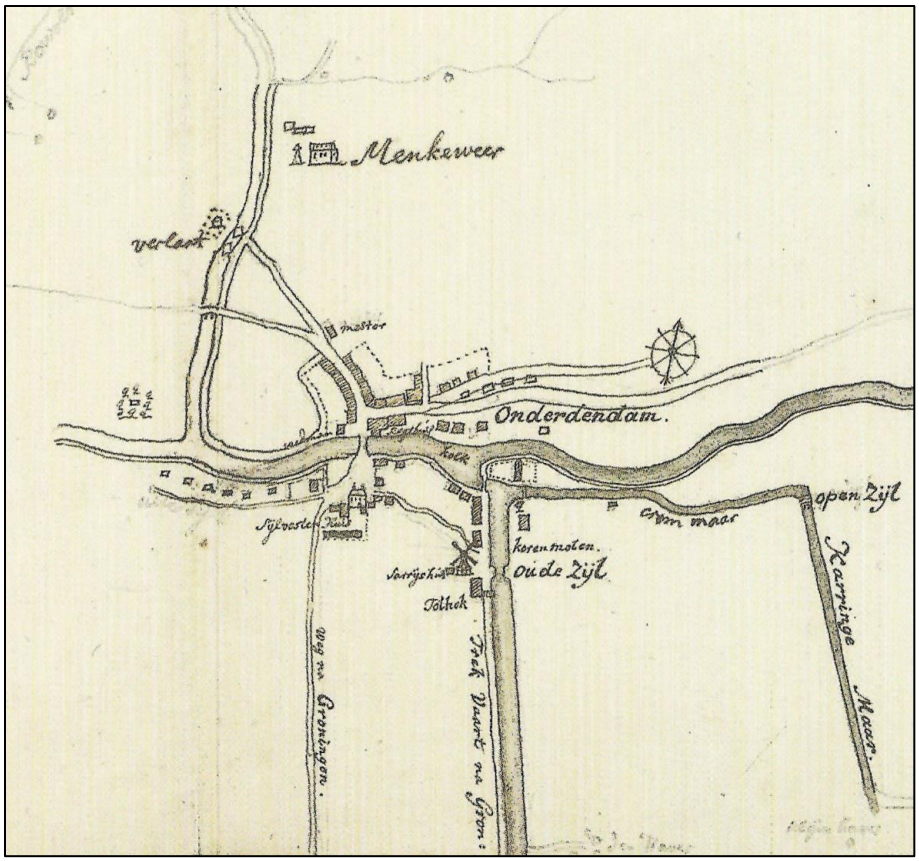

Onderdendam en omgeving op een schetskaartje van Theodorus Beckeringh

(UB AS20-29; detail)

Waarschijnlijk zijn in verband met de inlating van het Hunsingoër deel van het Oosterniezijlvest in het Winsumerzijlvest bij Onderdendam twee zijlen gebouwd: een zijl in het Boterdiep en een zijl in het Krommaar. Van de *'Oude Zijl'* in het Boterdiep is alleen de plaats nog herkenbaar en bij het zijltje in het Krommaar is aangetekend dat het open stond.

Het verlaat bij Menkeweer is veel jonger: het dateert uit de jaren 1618-1619. Op de tekening lijkt het nog intact te zijn.

In 1756 en 1757 is de lijst van schouwbare objecten in de Schepperij Ewsum vastgesteld. Uit de stukken die toen zijn opgemaakt, blijkt dat de Bedumer Buitenzijl toen al was vervangen door een til.[24] Deze brug staat niet op de schets. De tekening zal dus vóór 1756 zijn gemaakt.

[24] GrA 136-2477.

Reconstructie Noordelijk Laagland en Centraal Woldland

Tot dusver heb ik nog geen plaatjes gemaakt waaruit de samenhang tussen het Noordelijke Laagland en het Centrale Woldland blijkt. De drie hierna volgende kaartjes zijn een eerste poging daartoe. Ter wille van de overzichtelijkheid heb ik zo weinig mogelijk tekst in de kaartjes gezet en ook afgezien van de plaatsing van nummertjes.

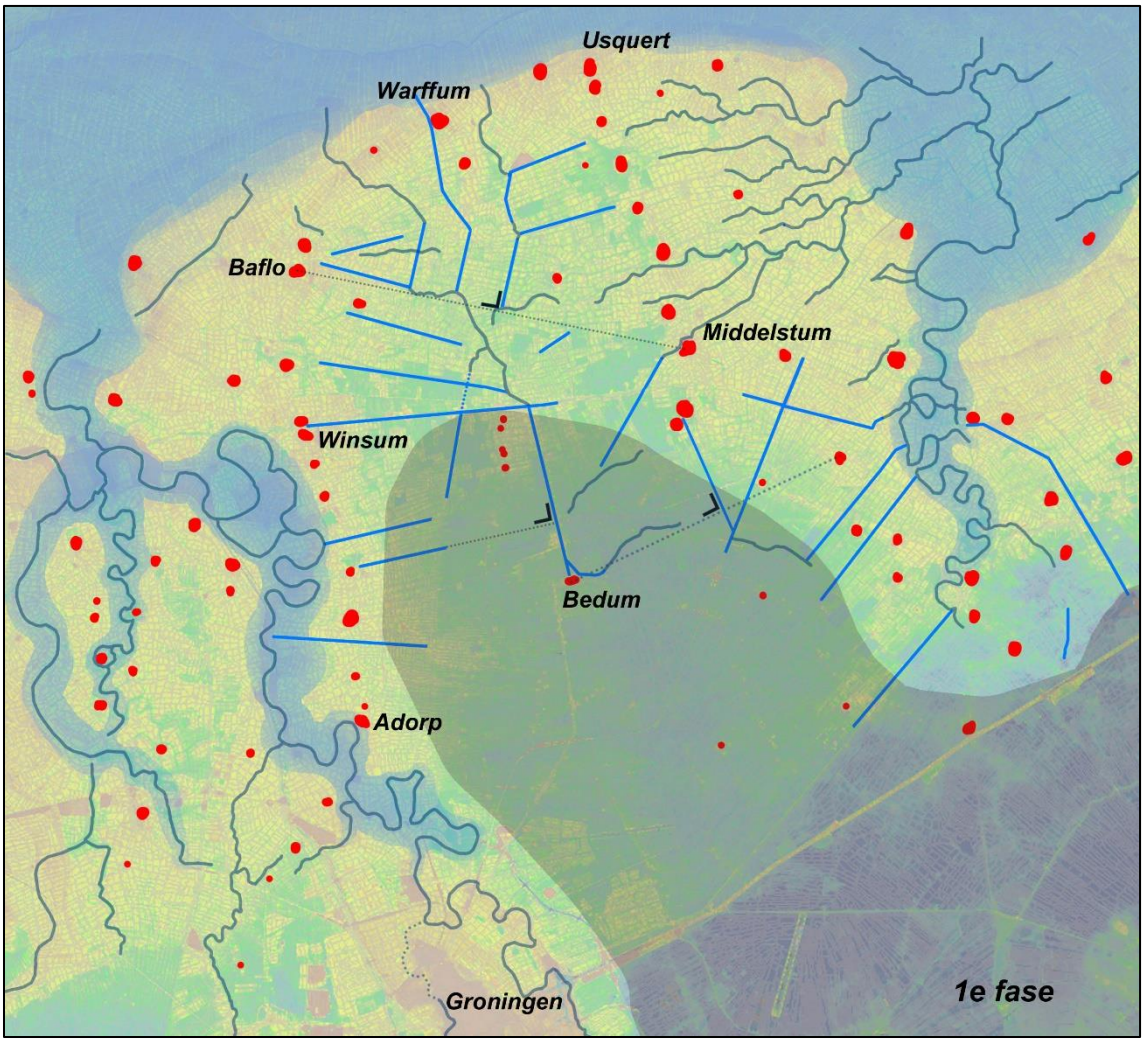

Donkerblauw: natuurlijke waterlopen
Lichtblauw: gegraven watergangen
Hoogveen is met een doorzichtige laag aangegeven
De stippellijntjes zijn raailijnen die bepalend kunnen zijn geweest voor de oriëntatie van enkele waterlopen.

- **Bij fase 1**

Ingesloten door de wierdenrij van Winsum over Warffum, Usquert en Kantens naar Middelstum ligt een lage streek waar eens veen heeft gelegen. Volgens Roeleveld is dat veen al in het eerste millennium voor onze jaartelling verdwenen. Ik noem dit gebied 'het Noordelijke Laagland'.

Vanaf de wierdenrij Winsum-Warffum (het Hunsingoër Halfambt) zijn enkele sloten in oostelijke richting gegraven. Het latere Winsumerdiep is een van deze sloten. Het water daarin liep in oostelijke richting.
Vanaf de wierdenrij Usquert-Middelstum (het Hunsingoër Oosterambt) zijn sloten in westelijke richting aangelegd. Het water in deze sloten liep naar het westen.

In het hart van het Noordelijke Laagland zijn parallel aan elkaar drie watergangen gegraven met het doel het water noordwaarts naar het wad af te voeren: de Weer, het Warffumermaar en de Delthe. Wellicht hangt de aanleg hiervan samen met de ontginning van het laagland vanuit een koninklijk domein te Baflo. Dat Baflo een belangrijke rol speelde blijkt uit het feit dat de drie genoemde watergangen haaks staan op een raailijn die vanaf Baflo op Middelstum is getrokken.

Vanaf de wierden van Ubbega (de oostelijke oeverwal van de Hunze-Drentsche Aa, tussen Winsum en Adorp) zijn sloten naar het veen gegraven. Hetzelfde gebeurde vanaf de westelijke oeverwal van de Fivel. Het water in deze 'oersloten' liep aanvankelijk in westelijke, resp. noordoostelijke richting. Het door het Kardingermaar afgevoerde water liep via het Dellekanaal naar de benedenloop van de Fivel.

Zoals opgemerkt staan de Weer, het Warffumermaar en de Delthe haaks op de lijn Baflo-Middelstum. Het Westerwijtwerdermaar staat haaks op de lijn Bedum-Stedum. Het Boterdiep-Noord staat haaks op het verlengde van een ontginningssloot die vanaf Wetsinge naar het oosten is gegraven en de verkaveling van dit gebied bepaalt.

Het kaartje laat zien dat een tweetal oude sloten aan de noordkant van het Centrale Woldland samenhangt met het watersysteem van het Noordelijke Laagland: het noordelijke stuk van de Oude Ae en het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam. Het door deze kanalen afgevoerde water stroomde dus door het Noordelijke Laagland naar het wad.

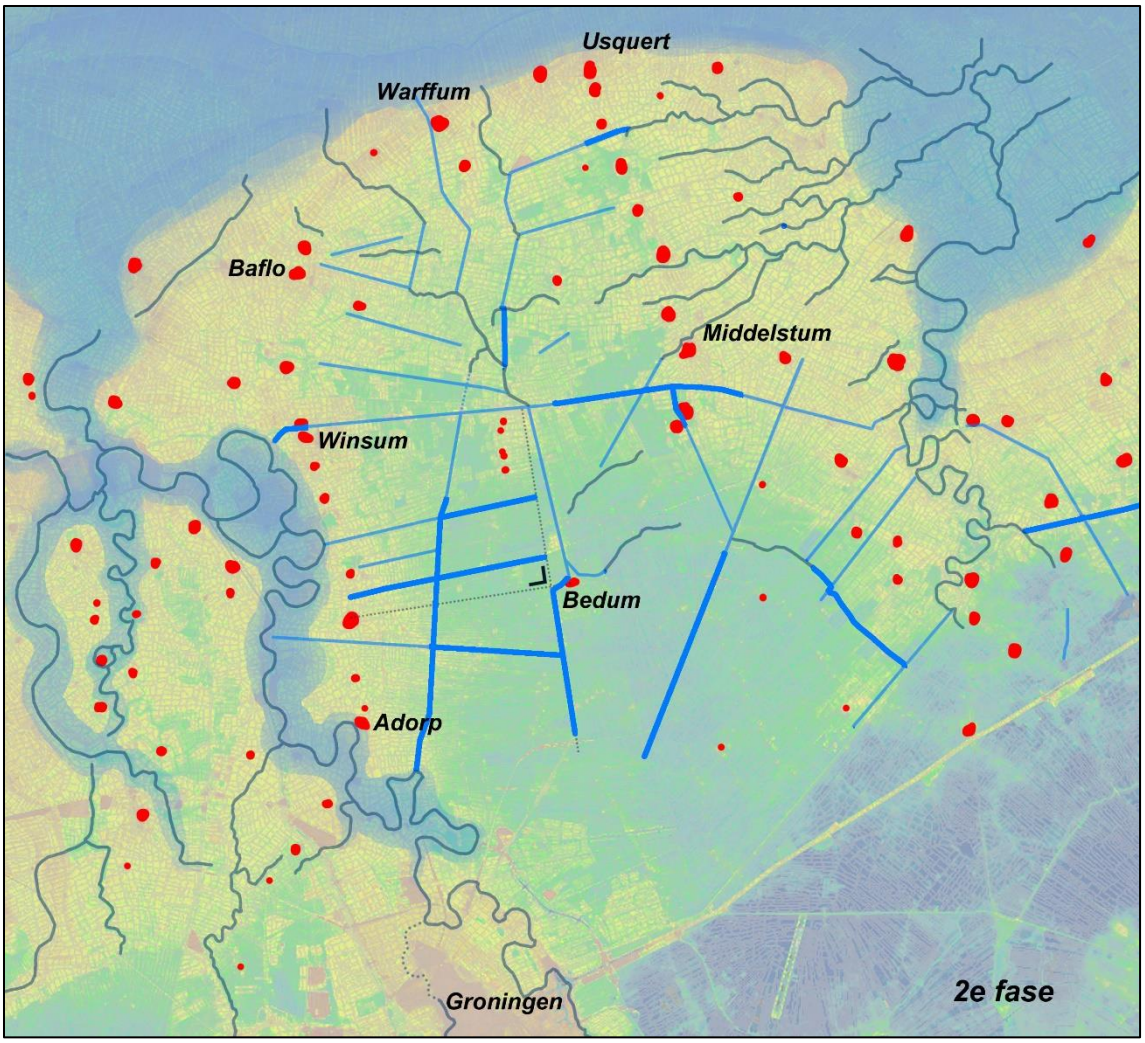

- **Bij fase 2**

Het veen is verdwenen. Waar veen lag is een moerasbos ontstaan. Voor het Winsumerdiep is een uitmonding gemaakt op de benedenloop van Hunze-Drentsche Aa. Hiervoor moest de oeverwal waarop Winsum en Obergum liggen, worden doorgraven. De monding ten westen van Winsum wordt het belangrijkste lozingspunt voor het Centrale Woldland en het Noordelijke Laagland.
De Delthe is in zuidelijke richting verlengd, zodat hij uitmondt in het Warffumermaar. Op die plek ligt nu de Scheeftil.
Het Winsumerdiep is in oostelijke richting doorgetrokken, zodat het bij de Pomp aansluit op het naar het noordwesten verlengde Dellekanaal.

Bij het latere Onderdendam komt water uit het noorden, het oosten en zuiden samen. Het water is afkomstig van zowel hoge als lage landen. Daardoor moet het hier een natte boel zijn geweest ('onland'). De enige plaats waar geboerd kon worden, waren de hoogten van *Onlanderwerum*, dat later naar analogie van Onderdendam 'Onderwierum' is gaan heten.

De Oude Ae is in zuidelijke richting verlengd om het water uit de Ubbegaër meden af te voeren. Aan de zuidzijde is een uitmonding gemaakt naar de westelijke Hunze-lus in de Koningslaagte.

Aan de oostzijde van het Centrale Woldland voert het Westerwijtwerdermaar het water af naar het Kardingermaar en naar een sloot die later onderdeel van het Damsterdiep zal worden.

Haaks op de lijn Sauwerd-Warffum staat een grens tussen verkavelingsblokken. Op deze lijn liggen ook de Stadsweg-Lageweg en het Boterdiep tussen Bedum in het noorden en Plattenburg in het zuiden. Ook dienen delen van deze lijn als grens tussen verschillende kerspelen.

Ten oosten van de Fivel is de westelijke aanzet van de Delf (later onderdeel van het Damsterdiep) ingetekend.

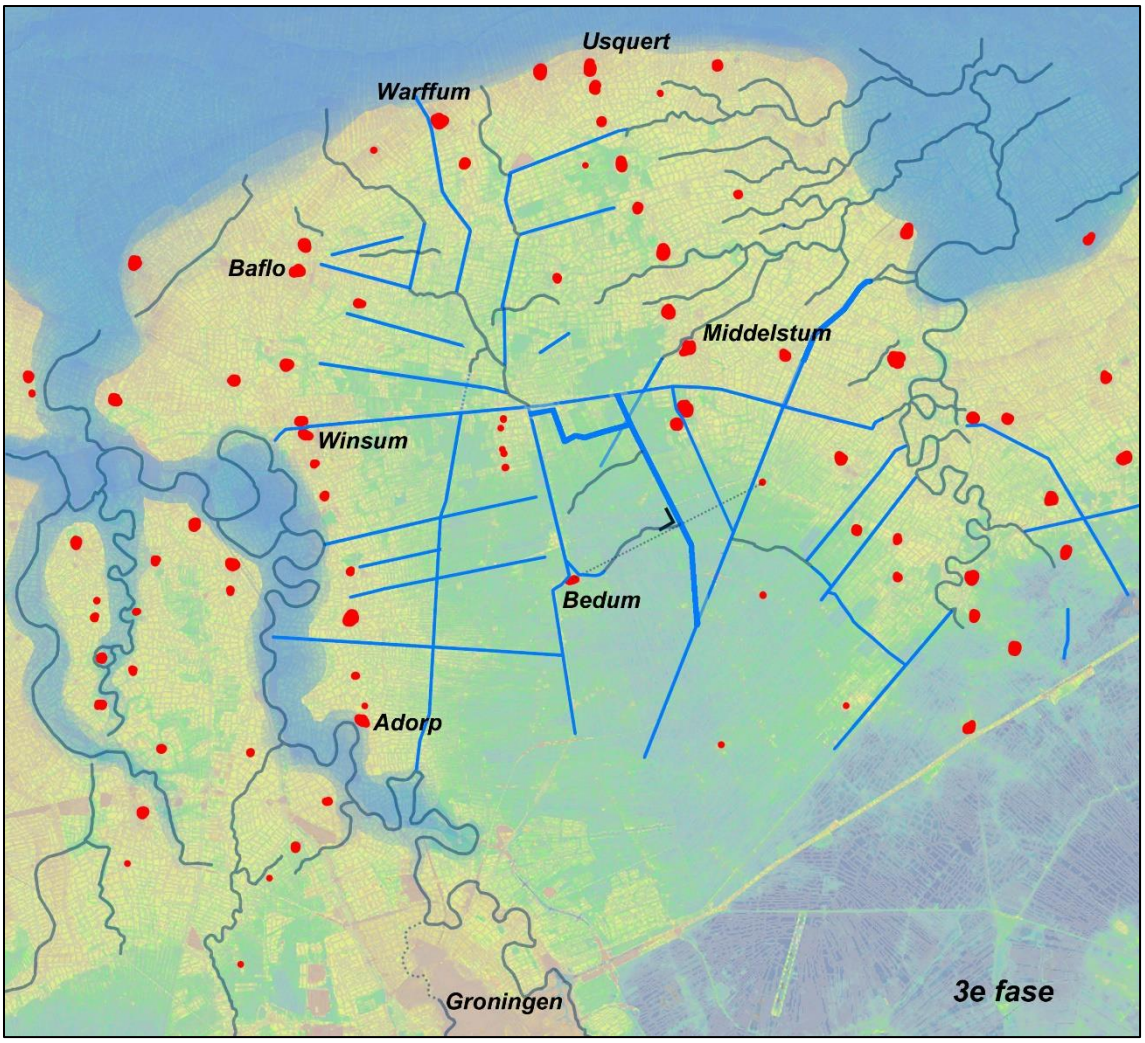

- **Bij fase 3**

Vanwege het dichtslibben van de Fivel wordt het water van het Kardingermaar naar het noorden afgeleid (12e eeuw?).

Het afgeleide water van het Kardingermaar loopt eerst door een op Middelstum geraaide sloot, maar stroomt even verderop door een kanaaltje dat haaks staat op een raailijn tussen Bedum en het bultje waarop Anna's Hoeve staat. De bewoning van die hoogte dateert van omstreeks het begin van de jaartelling. Het bewuste kanaaltje is in eerste instantie gegraven om het water van het Terlaanstermaar af te leiden. Voor datzelfde natuurlijke waterloopje is aan de westzijde (bij Bedum) een monding naar het Boterdiep toe gemaakt.

Mogelijk is het water van het Kardingermaar aanvankelijk rechtstreeks – via het Hooimaar – naar het Deelstermaar geleid. Gezien het peilverschil in het Kardingermaar en het Deelstermaar kan dit niet lang goed zijn gegaan. Ter oplossing van dit probleem is ten oosten van Onderdendam een dam in het Deelstermaar gelegd, en is voor het Kardingermaar een andere uitweg gegraven: het Krommaar. Men heeft dat zo gedaan, dat dit maar 'onder' (dat wil zeggen benedenstrooms van) de dam bij Onderdendam uitkwam. De 'onder de dam' gelegen nederzetting Onlanderdam (verbasterd tot *Uldernadomme*) is later 'Onderdendam' gaan heten.